

nova
ARDENTÍA

Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial - Nº 9

SUMARIO

- Páx. 5 *A Atalaia*
Xunta Directiva de Culturmar
- Páx. 7 *A nova singradura de Ardentía, co patrón Luís Rei no leme*
Francisco Fernández Rei
- Páx. 9 *Luís Rei e a revista Ardentía: unha experiencia impagábel de divulgación da nosa cultura marítima e fluvial*
Emilio Xosé Ínsua
- Páx. 18 *O mar, punto de encontro*
C.M. A Reiboa
- Páx. 21 *Furtivos*
Paco Souto
- Páx. 22 *Percorrendo a historia da illa de Tambo*
Lino J. Pazos
- Páx. 28 *Memoria das últimas embarcacións mariñeiras de vela en Combarro e na Ría de Pontevedra*
Rafael Vallejo e Andrés Dacosta
- Páx. 32 *O Penedo dos Ladróns; un novo xacemento paleolítico da comarca do Condado*
Alberte Reboreda
- Páx. 35 *Traíñas, xeitos, traíneiras e tarrafas. A rendibilidade industrial contra a cultura mariñeira*
Xavier Brisset
- Páx. 40 *As paisagens do sargaço do norte de Portugal*
Ivone Baptista
- Páx. 47 *A construção naval artesanal no norte de Portugal*
João Baptista
- Páx. 52 *A pesca da balea en Galicia*
Manuel Lara
- Páx. 59 *Nois na miña historia*
Paco Rivas
- Páx. 65 *Bolinando o mar de Ons na voz do señor Fransisco*
José Manuel Dopazo
- Páx. 73 *As salgaduras de Portocubelo*
Santiago Llovo
- Páx. 78 *O Ecomuseo de Arxeriz*
J. Antonio Quiroga e Daniela Vázquez
- Páx. 81 *Que inchadinha branca vela*
Susana S. Arins
- Páx. 84 *Letras na almadraba*
Francisco Álvarez de Nóvoa
- Páx. 86 *Pregón da Festa da Lamprea de Cesures (22/3/15)*
Anxo Angueira
- Páx. 89 *Sino de Proa*
E.X.I.L.
- Páx. 92 *As orixes da gamela galega e da masseira portuguesa*
Francisco Fernández Rei
- Páx. 94 *Lecturas para navegantes*
Xaquín Lores
- Páx. 97 *Pintores do mar: Maruja Mallo*
Emilio Xosé Ínsua
- Páx. 102 *As que navegan. Crónica sentimental do XII Encontro de Embarcacións Tradicionais de Galicia*
Alberto García

novaArdentía nº 9. Maio 2017

Enderezo postal: Centro socio-cultural "Baltar". Baltar, 26, 1º. Castrelo. 36639 Cambados. Pontevedra

Edta: Culturmar, Federación Galega pola Cultura Marítima e Fluvial. / www.culturmar.org

Consello de redacción: Manuel Sendón, Emilio X. Ínsua, Xaquín Lores, Francisco F. Rei e Ivone Baptista

Coordinación e revisión: Emilio X. Ínsua

Maquetación: Sole Rei

Foto de portada: C. M. A Reiboa

Foto de contraportada: Solpor en Combarro, Poio. *Vida Gallega* nº 439. 1930

Imprime: Deputación de Pontevedra

Prohibida a reprodución sen consentimento dos autores/as.

Dep. Legal: PO-295/04

ISSN 1699-3128

BOLINANDO O MAR DE ONS, NA VOZ DO SEÑOR *FRANSISCO*

José Manuel Dopazo Entenza

*Ó pasa-la Illa de Ons
acordácheme miniña
desde que cha vin pasada
coma se nunca te vira*

Na vida hai persoas que se erixen como referentes polos descubrimentos que realizan, polas súas invencións ou por seren un fito histórico. Fernão de Magalhães, primeiro europeo en navegar polo Pacífico; John Harrison, deseñador do cronómetro mariño de alta precisión; ou Isabel Barreto, primeira almiranta coñecida do mundo. Mais tamén hai outras que o son a máis pequena escala e que perduran no tempo naméntres quen as coñeceron viven.

A historia do Señor *Fransisco* é desas que poden pasar desapercibidas entre centos de miles semellantes pero, para min, foi un referente dende o primeiro día que o coñecín. Foi o 31 de decembro de 2010, indo en busca de informantes nados na Illa de Ons para a miña tese. El estaba, coma sempre, no cuberto que tiñan debaixo da casa, tronzando leña e amoreándoa ó abeiro da chuvia. Deitou a machada no chan, tirou as achas que levaba no brazo e levoume á calor da co-

ciña de ferro. Alí comezou a me contar unha historia coma as que me contaba meu avó:

Elí, o primeiro que veu foi un tal Marsial, pero de apoderado, eh, que A Illa era do marqués (de Valadares). Despois comprouna o Riobó, o vello, un médico de alá da parte de Sela. E quedoulle a un fillo, a Didio, que se aforcou na Illa. Cando foi do Movimiento, aforcouse elí, non sabes? E despois A Illa pasou ó Ramo de Gherra e foi do Estado.

O ghran problema na Illa era que non tiña médico, nin tiña cura, nin tiña maestro á primeira. Despois, cando empesei eu xa a ir á escola, empesou un maestro de música que lle chaman Cambeiro; ese si que o tuvo tamén complicado na gherra, eh. Si, porque era da esquerda el. E marchou, anduvo escapado, salvouse meténdose nunha cheminea dunha casa, si. Ah, e despois un irmán que era cura quixo axudalo, pero non puído faser nada!

Pero médico non había, nin cura. Cura iba de equí de Beluso, porque nós tiñamos a freghesía en Beluso. Tiñamos que vir a nos bautisar á ighlesia de Beluso,

Pescando na dorna, 1958 / **María do Caño**

nas dornas á primeira, aghora xa había barco, non?, pero á primeira tiñamos que vir nas dornas, a voghar ou en velas; se había vento, en vela. Xa tardabamos por eí dúas horas en chegar a Mourisca, ó Cabalo! E a casar tamén a Beluso. E nunca houbo un cura na Illa porque non lle daba o sueldo (di entre risas).

Ai, eu teño pasado moitas nesta vida. Son moitos anos, rapás. Eu nasín en abril, o desaoito de abril do ano quince, na Illa; porque eu nasín na Illa. Pero estou equí no untamiento de Bueu anotado o seis de maio; e no carné de identidá teño o oito de junio! Acordo de pequenos, que íbamos ó monte co ghando pero, como eramos rapases, deixábamolo e puñámonos a xoghar-e. Xoghabamos ó rabuxiño, esí, agharrabámonos sete ou oito das mans e corriamos arredor ata caír-e. Ou á fucha, fasendo un buraco no chan, coma unha cova, había que contar cantos pasos foran para tirar á fucha e lansabamos pedras planas coma as patelas da chave a mirar quen as metía

O mariñeiro Cachote pintando a dorna / **Foto Mörling**

dentro, pero a fucha era pequena!, se fora ghrande calquera a metía!

Despois xa me tocou fase-la mili. Fun a Ferrol e mais á ETEA, alá en Vigho. E ó pouco estoupou a gherra! Combatín en Saraghosa, elí si que fixeno fuersa, todo eran tiros, tiros, tiros. Pero copámola e baixámo-lo Ebro cara a Cataluña. Entramos todo pola beira do mar, pola praia, non sabes?, pero estaba chea de parapetos e foinos máis difísil. Cando entramos en Barcelona xa estaba tomada. Combatín contra os republicanos. Eu non pensaba así; nin así nin de ningunha forma, pero era o que había. Ai, a gherra pañeina en boca! O último parte de gherra que se dou en España foi do primeiro de abril do trinta e nove. E eu collín e volvín pá Illa.

Eí foi cando conosín a muller que teño hox e casinme pó Sentulo. Eu ser son do Cucorno. A casa matrís, a de meus pais, queda pra alá pa baixo do faro. Pero como Benedita era do Sentulo, casamos e fomos vivir coa nai e coa volita, Fransisca me parece que lle chamaban, A Sentuleira, que é como lle chaman tamén á miña muller-e. Meu pai era O Fento, así que eu son O Fillo do Fento (di rindo con ganas).

Antes a vida era dura, moi escrava, fillo. No mes de marso, labrábase a terra, xa lle chamaban a sementeira; e xa non podía ir ó mar por dous ou tres meses no ano, porque había moita terra. Había quen tiña a corenta ferrados e a cincuenta. Si, e nós tiñamos trinta. E había quen tiña menos! Pero, decruábase en marso e en abril sementábase, si, o millo. En abril, o primeiro de abril empesaba a sementar, sabes? E pra collelo, en setiembre, o primeiro de setiembre xa se collía elí o millo e ghardábase xa. Pero a fuersa e os cartos viñan do mar, cada día.

Aghora a xente non acorda o de antes, pero miseria na Illa houbo moita. Daquela íbamos rasonados por libreta, había que ir á rasió equí a Bueu, paréseme que era no foro ese que tiñan antes na Banda do Río, eí é onde tiñan o economato e nós tiñamos que vir rasonados eí. E había que ghanar pa saca-lo economato.

Eu traballaba na terra e mais no mar-e! E as mulleres ighual, no mar tamén, porque iban ós persebes. Ós persebes ían as mulleres, ó polbo non. E á ghargha, esas alghas do mar-e. Nós chamámoslle marullo. Co-

llianas porque as compraban, disque era pás medisinhas, ou non sei, entendes? Había marullo do bo e do cativo. O cativo non o querían. E iba a muller e traía a dorna cargada sempre. Andaban ó marullo cando había moito temporal. Cargaban a dorna, que metían a sen e doussentos quilos. Viñan no último do mar-e. E as mulleres andaban a iso, tamén, e ó persebe, moitas.

Pó norte de Mellide, hai unha praia pequeniña que lle chaman a Praia do Cornecho, sepáraa así unhas pedras e é onde iban antes os rapases a tirarse das pedras e a xogar-e. E alí había bos persebes. Poucas o sabían, pero nós eramos xusto de riba da praia de Mellide e miña muller iba a eles. E as mulleres pañaban os persebes e vogaban a Pontevedra, a vender á plasa; e se había vento, en vela. Traballaban tanto coma os homes ou máis! Porque o traballo de terra fasíano elas, non sendo labrar; inda había algunha muller que tamén labraba ou iba á compañía co home, poucas. Pero a casa era cousa delas, o río, os miniños... Era traballo, era escravo.

Oes, e mesmo ó subires do muelle, á man dereita, estaba a casa de Riobó, onde Riobó se aforcou. Elí, para a parte de atrás, antes, collían o polbo e había laghares onde o desmaghoraban, abríano e púñano a secar en varas. Xa lle chaman elí as Veighas do Polbo, que son unhas veighas moi grandes, xunto ó almasén. Elí botaban varas e varas, cheghaban de aquí alá, a secar o polbo. O polbo todo se vendía en seco, ía en sacos, seco, pa fóra. E era tamén traballo das mulleres, secalo. Os homes pescábano e elas secábano. Abríano, sacábanlle o maghorro, non sabes? Desmaghoraban, e despois tendíano, colghábano dos rasos a secar-e. Cando foi ben seco, ía en fardos, pa Madrí ou esí.

Vouche contar unha historia que me contaron a min. Resulta que nós deixabamos as dornas varadas na praia, máis que nada na de Curro. Pois disque pola noite, había mulleres, coma unha de alá do Chan da Pólvara que lle chamaban Xoana, e mais outra de Pereiró, creo que era Siña Ramona, que de noite collían as dornas e salían a voghar. Seica por cada palada dada, sen millas andadas. Era un falar, era disir que corrían moito a voghar. Estas eran as meighas das areas ghordas. Chamábanlle así porque aproveitaban que non as miraban e collían as dornas pa viren a terra, ás plaias de area ghorda coma Tulla

ou Mourisca e, antes de que marchara o luseiro do amenser; estaban de volta na casa.

A area queriana pra pórlla na porta a quen fora morrer pronto, era coma un aughurio. Nós corriamos de medo cando mirabamos algo de area serca da casa (rompe a rir). Tamén disían que se mirabas unha destas meighas collerche a dorna, tiñas que deixala ir e, á mañán sighiente, pañar unha vara de loureiro mollada en aghua bendita e mallar a varasos a dorna disindo “para que este mal nunca sea visto, muera el mal e viva Cristo”. Con iso xa librabas a dorna de todo mal e as meighas non cha collían máis.

E había que faser esas cousas, porque nós traballabamos coas dornas. E co mal de ollo e todo iso, disían que non se pescaba nada... Había que ir ó mar tódolos días, ibamos ó polbo coa raña e co espello, ou co visto que lle chaman en Bueu. Ó que máis andabamos era ó polbo, tamén colliamos peix de todo tipo: róbalo, sargho, maraghota, sarrán, faneca... e marisco: camarón, anécora, sentola, lumbrighante... e a muller andaba por terra, amais de ós persebes, ás alapas e ós caramuxos ou ó que houbera. E o peix todo á liña, ó curricán ou ó que fora. Pero o prinsipal era o polbo. Era o que daba máis cartos daquela, daquela! Andabamos todo derredor da Illa, xa sabiamos onde había bos polbos e onde estaban os pequenos pa deixalos medrar-e.

E xa che digho, antes todo eran dornas, na Illa todo eran dornas. Na Illa e en todo Castiñeiras. Dende Aghiño hasta Ribeira todo eran dornas. Elí é onde era a madre delas. E nós ibamos alá a comprar e a faser-e. Eu alí fixen dúas novas por dúas veses. E as

Descargando o peixe no porto, 1963 / Foto Mörling

Praia de Curro, 1963 / Foto Mörling

velas tamén todas alá, que equí non había quen fixera unha vela, eh. Vouche a disir, a dorna boa pa ardora custaba corenta e sinco pesos, eh! Todo, vela e dorna. E logho! Fixemos unha, a dorna ghrande nosa, porque tiñamos unha compañía, canda un carpinteiro bo, Don Radán, e valeu sento des pesos, a ghrande, de quinse cuartas. Si, ho! Era pa vir á terra. Sento des pesos! De vela eran corenta ou cincuenta metros, si. Nunha pequena, a marca de vela era trese varas e media, catorse xa pa unha dorna de oito cuartas. Pero o tamaño de vela dunha dorna polbeira son trese varas e media. Daquela era en varas, coma metros, non sabes?

Despois había algunha ghamela, cando foi dos barcos. Pero a ghamela non é ighual de boa porque non se aghanta, vaise. Déixa-los remos e xa voa. Pero a dorna aghanta, porque ten moito calado, non sabes?, e aghántase, cunha man xa aghanta. A dorna, anque

Mulleres carrexando millo, 1960 / Foto Mörling

vente; pero a ghamela marcha. A ghamela é boa pó barco porque hai que andar a botala a bordo e pa iso é boa. Pero con tal de traballar, nada, eh.

E os barcos nós fasiámoslos en Portonovo. Elí había dous ou tres carpinteiros bos. De barcos había dous. Un era Señor Fransisco, que foi dos mellores que houbo, e mais outro primo seu. Despois había lighatos, que amañaban; pero faseren barcos, eran eses. En Bueu fixeno poucos e saliron malos. Houbo alghún bo, os de Purro. Marín fixo tamén alghún, á primeira, pero malos. Este fixo un bo, o primeiro que fixo, o que chamaban “Dous cuñados”, do defunto de Pancho. Pero despois fixo outro, o “Mar de Ons”, non mideu ben e fasía moita aghua, non valía. Marín era bo pa dornas e ghamelas, os barcos ghrandes non os fasía ben. E barcos coma os de Señor Fransisco non había por aquí, pa ese tipo de barcos, eh!

Porque pa máis ghrandes había que ir a Purro. Purro fasía barcos ghrandes, fasía. Fixo un moi bo, o de Pepucho, que está alá na Plaia de Beluso, aghora xa o vendeu. É que aghora case vendeno tódolos barcos. Os bos vendénose e meténose a planeadoras, non sabes?, unha desfeita pero é o que hai. E Purro fasía bos barcos.

Cando nós nos cambiamos e fixémo-lo barco, eramos catro a faser con ese Señor Fransisco, catro xuntos, e todos de trinta e oito cuartas. E o noso, como a quilla sobrou, era de trinta e nove, e deixeiillo. Tamén había outro, que aghora está en Cangas, que lle chaman O Camarón, que o fixo de corenta cuartas. E xa foi caro, valía a dúas mil pesetas por cuarta. O noso era trinta e nove cuartas, a dúas mil pesetas por cuarta, setenta e oito, non? Pois fixémoslo todos xuntos.

E pó motor a Pasó, daquela había que irlle a Pasó, nas Robadoiras. E os motores primeiros eran moi pesados, porque eran de ferro. E fúmosllo encarghar a el tamén. E valeunos máis de vinte e sinco mil pesetas, case trinta mil pesetas lle demos!

Ó meternos en barcos, foi cando fomos á navalla e a xente elí xa medrou moito, non?, ghanou moito carto. Si, da navalla e da ameixa foi de onde viñeno máis cartos. Ó tramallo tamén fomos moito, pero era unha vida moi escrava e amais non ghanabas nada. E despois hóubose faser de vir pa Bueu porque non había porto na Illa. Inda hox é o día que non o hai. Alá hai

porto, pero se hai unha nortada xa non defende. É un porto que entras polo norte, polo sur todo é pedra, levántase un pouco mar e hai que escapar-e. Ai! Eu teño escapado á unha da mañán e ás dose da noite da Illa no barco, eh, e non ser capás de saltar a bordo do barco co temporal! Moitos non deno saltado e quedano en terra. Pero había que vir pa Bueu con un ou dous que se apañen ben. E por iso a xente veu pa terra, porque non se paraba elí, escachaba os barcos, rompía todo. E o porto é malo e houbo que escapar da Illa, todo o mundo. Moito temporal tense aghan-tado, bah!

Faro da illa de Ons, 1989/ Foto Afonso

A vida era moi dura. O mar é moi sacrificado. Elí, na Illa, teñen aparesido moitos mortos. Cando foi o naufraghio na Onsa, cantos non apareseno? E no campo que hai onda o Almasén, deitanos todos. E había que montar ghuardia de noite! Os cadavres non se poden levantar ata que che veña o médico, a autoridá.

Os peores fono sempre os do Buraco do Inferno, que é ese que está na Porta do Sur, porque non sempre aparese o corpo. A furna mete moito pa dentro, pasa que de riba non o miras. Anque te metas ben pa dentro,

non miras. Pero se botas unha pedra cae no mar-e. Eu eí xa teño ido ca dorna, cando o mar está máis manso. Pero inda esí traballa moito a corrente. Porque é coma un brazo de mar que entra na terra e dás entrado adentro, non moito adentro pero algo inda si. Acordo unha ves que un alumno da Escola Naval de Marín caeu. Tanto se quixo meter que caeu abaixo e non apareseu. Non sei se o pañano despois, non sei, pero era difísil.

Xogando á chave en Curro, 1961

A Area dos Cans no 1984 / Foto Afonso

Na Illa teñen feito moitos partes de afogados. Tiña que vir o médico de fóra a equí. Houbo un, que collín eu do mar, que veu a familia a chorar á Illa porque non lle querían fase-lo parte. E vai o médico, ábrelle a camisa e tiña un taghaso dunha puñalada. Daquela para un parte de defunción había que ter moita confianza. Se é de morte natural, xa o médico neghosia.

Pero nese caso había que fase-la autosis. E xa digho, na Illa teñen feito moitas.

Cando viña un cadavre dun afogado ou tal, viña un médico e fasíalle a autosis no sementerio, na capilla, si. Non había nada, levaban unha tela calquera pa tapar o cadavre e despois fasían a autosis. E claro, tiña que ser enterrado elí se era desghrasia; se era morte natural, pois nada.

Topamos unha ves un que viña polo mar, estando a pescar ós polbos, elí serco do Sentulo. E viña aboian-do. Se leva un gholpe e vai ó mar, inda pode flotar-e. Pero se afogha pódeche levar oito ou nove días sen botar arriba. Daquela ves eramos tres dornas. Eu mirei o morto e boteino abordo. E leveino a Curro e fixénolle a autosis. Estabamos eu e mais Cachote, que era o que fasía as caixas na Illa.

De outra ves, máis ó norte do Sentulo, en Cova de Vella. Eí tamén apareseu. Apareseu un que non había quen lle botara a man. E tuven que botarlla eu porque

O Buraco do Inferno, nunha imaxe tomada no ano 1984 / Foto Afonso

estaba acostumbrado, viña da ghera e tal, e non me importaba. Botámoslle unha paviola por baixo e subímolo polas pedras. Incluso veu o alcalde! E meteno nun queixón, en anacos!

Xa das últimas que acordo foi de cando fixen a compañía, que me metín con Clemente, chamábanlle de apodo O Sarrán. E ó pobre morrénoille tres fillos no mar-e. Morreulle o primeiro no “Mira Ben”, que foi dos primeiros barcos que houbo na Illa. Morreu porque estaba no barco e saltou a pañar persebes e, non sei, caeu e xa o pañano e trueron morto. E morreu outro, tamén embarcado, ó tramallo, cara á Ghuardia, serco de Cabo Silleiro ó sur-e. Estaban á robalisa ou ós sarghos, caeu e morreu. E o outro tiña desaseis ou desasete anos e nunca fora ó mar-e. E foi ás Froitosas cunha cana, mira ti que pouco sentido, e vai el a saltar, foi e caeu nunha posa dun metro de aghua. Era o máis novo. Aghora quédalle un, que foi o que quedou.

Despois diso, viñemos pa Bueu. Debeu ser alá polo ano sesenta e oito, porque no sesenta examineime eu

Praia de Melide e O Centulo, 1984/ Foto Afonso

en Vigo, da competencia de mariñeiro. Ó mar estuven oito anos e despois fixémo-la compañía e tuvemos que amarrar en Bueu. Iso foi no sesenta e oito, acórdome porque había xa cosecha da ameixa. Despois quedei en despachar o barco en Bueu antes de ir pa Cangas, e o resto tuveno que ir por terra. Cando fechamos o barco en Cangas, ibamos pescar a Vigo.

A casa na illa do señor *Francisco* e da señora *Benedicta*, no ano 1970

*Eu estiven un par de anos con Rodrigho inda de con-
tramestre. E por iso che digho eu que viría pa Bueu o
sesenta e oito ou esí.*

*A xente foi marchando da Illa, como fixemos nós.
Alá non quedou ninguén. As casas quedano abando-
nadas. A nosa tamén, hasta que entrou Parques. E
logho, a Xunta quitóuno-la casa, a nós na punta do
Sentulo e mais outra alá en Pereiró. Pero tuveno que
devolvérnola porque era da miña muller e era unha
das máis vellas da Illa. Ela foi protestar e denunciou
ata que lla devolveno. Inda así, a propiedá non a te-
mos, solo nos dan dereito a usalas. Hai que lle dar a
propiedá á xente da Illa!*

*E equí estamos. Levamos corenta anos en Bueu, lonxe
da nosa illiña. Non hai comparansa coa vida alá, pero
tampouco é pa queixarse (di cun sorriso na boca).*

Ata uns meses antes do seu pasamento, o 8 de feb-
reiro de 2014, o Señor Fransisco traballaba a terra e
coidaba as árbores froiteiras, partía e amoreaba leña e
ía xogar a partida ó bar. Tiven a sorte de visitalo cada
domingo desde que o coñecín. Na miña lembranza

queda unha vez que entrei no cuberto da leña, ato-
peino partindo achas e ofrecinlle a miña axuda. El,
sen maiores ínfulas, díxome que non me preocupase,
que xa o faría el, que nese momento tiñamos que ir
ó importante. Para el o importante era esa hora de
conversa comigo.

Atesouro máis de sesenta horas de gravación, de his-
torias, de lembranzas, de risas... Con estas poucas pá-
xinas quero ofrecerlle a miña máis humilde homenaxe
a esa persoa que para min é un referente. A súa muller
dicía que “la muerte es un tango y la vida un pasodo-
ble, pa quien lo sepa bailar”. O Señor Fransisco sempre
foi o mellor bailador de tango da Illa de Ons. Agora
poderá volver moverse a son de gaitas e pandeiretas.

Unicamente me queda dicirlle, onde queira que estea
e se me pode oír, graciñas por todo.

*Vou a da-la despedida
como a dan os mariñeiros
co sombreiriño na man-
alghún día nos veremos
lará lará larala, lará lará larala, lará lará larala*

Os señores Benedicta e Fransisco en Bueu, nunha fotografía tomada no ano 2013

